

В. А. БОГУСЕВИЧ

РОЗКОПКИ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ КРЕМЛІ

Під час обстеження автором у жовтні 1959 р. високого горба (так званого Городка), що домінує над Путивлем, виявлено тут залишки зруйнованої кам'яно-цегляної будівлі домонгольського часу.

Путивльський Городок являє собою горб, що підвищується над дзеркалом Сейму на 100 м. В плані Городок має трапецієвидну форму, площа плато становить приблизно 2,25 га¹. З південної сторони біля підніжжя Городка протікає р. Сейм. Із Сходу Городок захищений глибоким і широким ярмом, по якому в давнину протікав струмок Путивлька. Із заходу його прикриває яр, а з півночі знаходився великий рів. З Городка відкривається широкий огляд на місто і його околиці. На основі топографії, Городок слід вважати дитинцем древнього Путивля² (рис. 1).

Тепер Городок — міський парк, вхід в який знаходиться з північно-східного боку (рис. 2). В давнину тут був в'їзд на дитинець. На парковій доріжці, що йде вздовж південного схилу Городка, на віддалі 70 м від його південно-східного кутка залягає викладка площею 25 м² з великих булижних каменів, на яких до цього часу збереглася цем'янка, характерна для древньоруських кам'яних споруд.

На другій парковій доріжці, що йде від південного фасаду Городка в північному напрямі, на віддалі 60 м від південного краю, є велике скупчення уламків цегли, розміри якої типові для цегли XII ст.

Ці спостереження навели автора на думку про те, що на дитинці древнього Путивля, де повинен був знаходитись князівський двір, збереглись залишки якоїсь кам'яної споруди XII—XIII ст.

В дореволюційний час археологічних розкопок в Городку не проводилось. У письмових джерелах також не згадується про Путивль у часи татарської навали. Із більш пізніх повідомлень було відомо, що в XV—XVII ст. у Городку знаходився дерев'яний Спасо-Преображенський монастир³, який згодом кілька раз перебудовувався. В 1770 р. монастир було ліквідовано і його функції передано Духовому монастирю на посаді, кам'яна церква якого стала називатись Преображенським собором.

В XIX ст. під час будівництва тюрми на місці Преображенського монастиря в північно-східній частині Городка спостереженнями було встановлено, що культурний шар тут досягає 1,5 м⁴. На південь від тюрми в 1883—1884 рр. під час посадки дерев тут було виявлено древнє цегляне склепіння, яке згодом засипали знову⁵.

¹ По лінії північ—південь плато Городка досягає 175 м; південна границя горба тягнеться на 150 м.

² План Путивля 1784 р., зроблений до перепланування міста, зберіг виразні риси древньої топографії, що склалася ще в домонгольські часи. Від дитинця вулиці йшли радіально до зовнішньої оборонної лінії посаду-острога.

³ І. Левицкий, Город Путивль, Труды XII АС, 1902, т. III, М., 1905, стор. 120.

⁴ Там же, стор. 120.

⁵ Там же, стор. 145.

З метою з'ясування характеру культурного шару в південно-західній частині Городка восени 1959 р. автор провів розвідкові розкопки, де знайшов різні речі XI—XVI ст.⁶ Серед знахідок були куски рожевої цем'янки домонгольського часу та уламки цегли XII ст., в тому числі лекальна цегла (заокруглена) від напівколон, що прикрашали стіни будинку. Тоді ж були виявлені і деякі частини південної, західної і північної стіни будинку. Привертав до себе увагу частково розкопаний півкруглий виступ південної стіни, який нагадував апсиду. Але відкриті фрагменти будинку не дозволяли встановити його форму і розміри. Більш повну



Рис. 1. План м. Путивля до 1784 р.

уяву про пам'ятку дали стаціонарні розкопки 1960 р.⁷ При цьому з'ясувалось, що південно-західний і південно-східний кути будинку були пошкоджені ямами скарбощукачів XIX ст. Стіна притвору, що примикала до основної частини будівлі із заходу, не збереглась. Незважаючи на ці пошкодження, все ж таки можна з'ясувати тип споруди (рис. 3).

Основна частина споруди являє прямокутник. Його розміри, включаючи товщину стіни, по лінії північ—південь становлять 18 м, а із заходу на схід — 20 м.

Особливістю споруди є два півкруглі виступи (типу апсид) на південній і північній стінці. Східний фасад має три півкруглі виступи (олтарні півкругли-апсиди).

⁶ Роботи здійснювались автором з ініціативи директора Путивльського краєзнавчого музею Є. Г. Нефедовського на кошти Обласного управління культури м. Сум.

⁷ В складі Путивльської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР і Сумського обласного краєзнавчого музею працювали В. А. Богусевич — начальник, Е. С. Кошова — заступник начальника, старший науковий співробітник Сумського музею, Е. Н. Селицька — старший науковий співробітник Конотопського музею, Г. С. Долгін — директор Сумського обласного музею, Б. Л. Корогод — старший науковий співробітник Путивльського музею; А. І. Калугін — старший архітектор Київських республіканських майстерень; лаборанти: С. М. Лугіна — студентка КДУ, Н. К. Ейдельман — студентка КХІ.

До складу західного фасаду будівлі входив притвор, загальні розміри якого не цілком ясні, тому що західна його стіна пошкоджена.

Фундамент будівлі лежить на двох рядах колотих буличних каменів. Однак верхня частина фундаменту складена з цегли на цем'янці; так само як і кам'яна частина фундаментів. Первісна кам'яна субструкція фундаменту мала форму прямокутника, до якого з півночі і півдня приликали напівкруглі виступи, а з сходу — олтарні півкруги.

Дослідження кладки стін показало, що стіни за винятком олтарних виступів, а також північних й південних півкругів, спочатку були в два

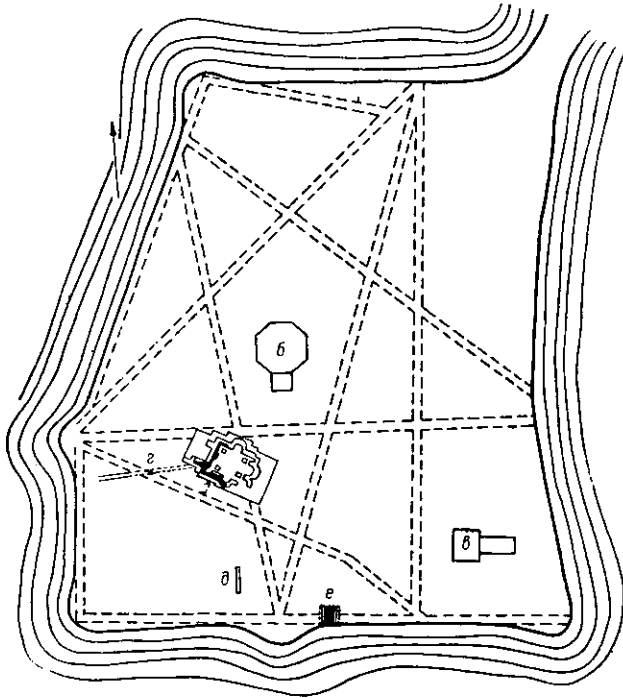


Рис. 2. План Городка.

а—розкопки 1960 р.; б—танцплощадка; в—ресторан «Сейм»; г—траншея 1959 р.; д—траншея 1959 р.; е—кам'яна викладка.

рази тонші, і мали ширину 1—1,1 м. При потовщенні стін західна досягла 2—2,1 м, а північна і південна (фасадна сторона) — 1,7 м. Яскравим показником цього є численні складні пілястри (рис. 4), що були закладені під час потовщення стін. Такі пілястри в потовщеній стіні фасаду були зроблені заново. Цегла як первісної, так і потовщеної стінки має однакові розміри і знаки. Це вказує на те, що потовщення стін робилось у процесі будівництва споруди, коли вирішено було, очевидно, збільшити висоту будинку.

Стіни притвору теж потовщені вдвічі. Це свідчить про те, що притвор також був дуже високий. Західна його стінка, як уже відзначалось, не збереглась і через це судити про загальні розміри притвору можна тільки умовно. Остаточний характер притвору (рис. 5) буде з'ясований тільки після спеціальних розкопок, тому що цілі блоки кладки впали в глибокий котлован, що знаходиться на захід від притвору.

В середині будівлі збереглась основа чотирьох восьмигранних стовпів. Вони складені з цегли на цем'янці, а в нижній частині — з блоків колотого каменю. Ширина стовпів 1,3—1,4 м, висота кам'яної субструкції — 1,5 м. Кутові грані мають 0,3 м. Стовпи розташовані в кутках прямокутника. Віддаль між ними з півночі на південь 4 м, а із заходу на схід — 5 м. Стовпи розташовані по лінії пілястр (рис. 6), по краях (із заходу і сходу) північного і південного півкругів.

Складні пілястри будівлі викладені з лекальної цегли, що закінчується напів- і четвертиною круга (рис. 7). Застосування такої цегли для пілястр особливо характерне для споруд Смоленська, Чернігова і Новгород-Сіверська кінця XII ст. Проте в цей час воно відоме і в деяких пам'ятках Києва, Новгорода і Володимира на Клязьмі. Виявлення їх на путивльському цегляному будинку є доказом про належність його до кінця XII ст.

Другою важливою особливістю, що зв'язує путивльську архітектурну пам'ятку з чернігово-смоленським будівництвом, є численні рельєфні знаки і клейма на цеглі. Під час розкопок 1959 і 1960 рр. було зібрано

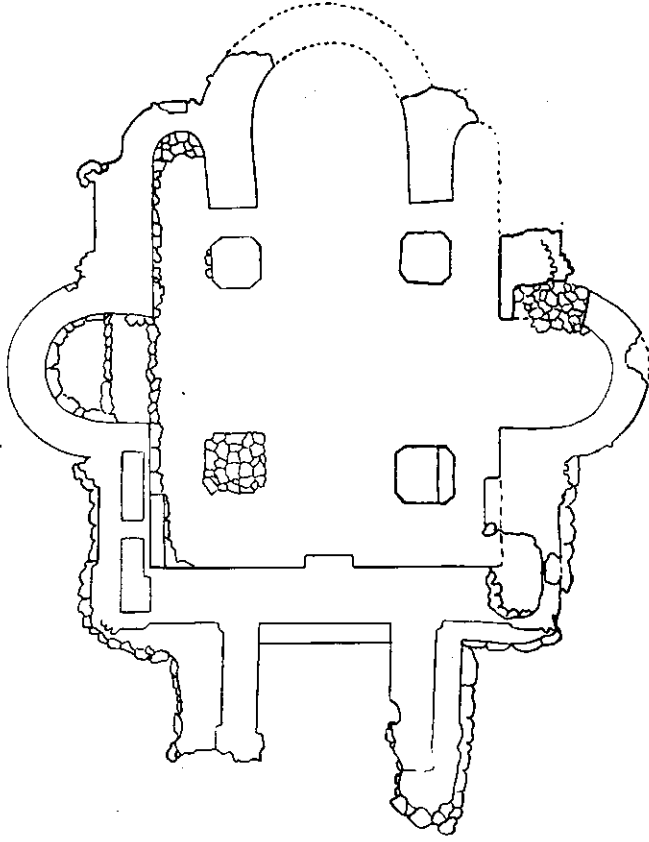


Рис. 3. План храму XII ст. в Путивлі.

140 цеглин із знаками і клеймами, які розподіляються на дві групи: князівські знаки і букви та знаки майстрів. До перших належать рідкісні, дуже складні зображення із букв і знаків, які не мають прямих аналогій. Такі зображення представлені тільки чотирма екземплярами. В центрі однієї цеглини зображується два двозубці. Лівий з них має більш складну форму. По сторонах двозубців у двох горизонтальних рядах розташовані групи букв. У верхньому рядку зліва направо і лівіше двозубців знаходяться дві букви — А Т, а справа — НІС. В нижньому рядку стоять зліва від двозубців — А Д, справа — А Г і далі Т (?) ОЧ (?) (рис. 8).

Що означають ці букви — сказати важко. Здається, що тут маємо справу з раніш невідомим знаком одного з новгород-сіверських князів — будівників путивльської споруди з цегли.

Інші князівські знаки більш звичайні, це — двозубці і тризубці. Різновидностей знаків налічується 17. Одні знаки трапляються дуже часто, інші — в незначній кількості. Найбільш поширеним є знак із двох

хрестиків. Він є на цеглі, що повністю зберегла торцеву сторону. На ній розташовані два простих малих хрестики (на 3,5 см від кінця) і з точною віддаллю між ними (близько 5,5 см). Розміри перехрестя ста-



Рис. 4. Південна стінка путивльського храму XII ст. з подвоєною пілястрою.



Рис. 5. Південна стіна притвору путивльського храму XII ст.

новлять 3,5 см, розміри цегли — 28×20×5 см. Такий знак трапився на 17 уламках цеглин. Аналогічний знак відомий на цеглі чернігівського собору Єлецького монастиря⁸. Б. О. Рибаків вважає, що ці знаки «зв'язані з єпископськими цегельнями»⁹. Цілком можливо, що в другій половині XII ст. чернігівські єпископські майстри виконували замовлення

⁸ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, стор. 89, рис. 51.

⁹ Там же, стор. 90.

на виготовлення цегли для путивльського кам'яного будівництва князя Ігоря Святославича.

14 екземплярами представлений знак у вигляді вертикального стовпчика, вміщеного на торці тичкової частини цегли. Можна було бачити, що цей знак вміщений на обох типах цегли, яка використовувалася у Путивлі. Він зроблений, наприклад, на торці цегли розмірами 20,5×5 см, а також на торці цегли розміром 16×6 см.

Знак у вигляді стовпчика теж зв'язується з Черніговом. Він виявлений нами під час розкопок (1951 р.) кам'яного терему кінця XI ст.¹⁰ в Чернігові. Ця будівля може бути віднесена до будівництва на дворі князя Давида Святославича. Такий же знак виявлений на цеглах Михайлівської божниці, побудованої у 1098 р. Володимиром Мономахом на князівському дворі Остерського городка.

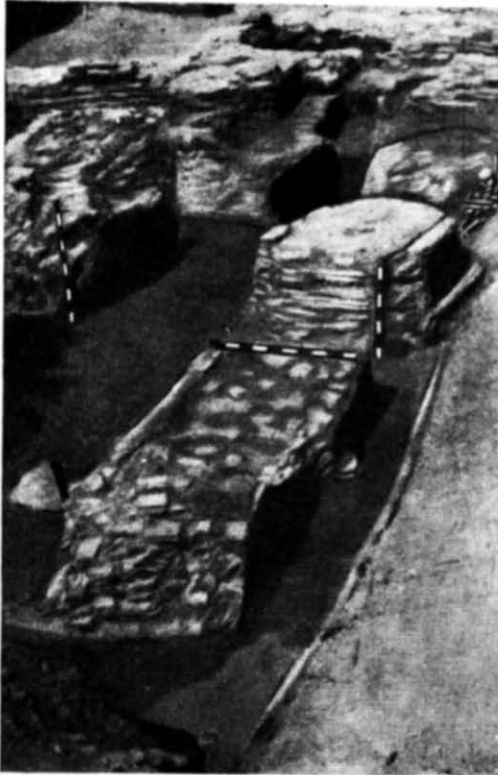


Рис. 6. Південна половина храму XII ст. в Путивлі.

Знак у вигляді двох паличок, косо поставлених на середину торця цегли, знайдений на чотирьох фрагментах цегли. Прототипи цих знаків трапляються в згаданих чернігівських і остерських спорудах кінця XI ст. Тризубець, звернутий до низу, зроблений на торцях цегли розмірами 16×4 см і 14×4 см. Знак поставлений на середину цегли. Такого типу знаки відомі з будівель Чернігова і Смоленська в XII ст.

Досить численними є уламки цегли із знаками у вигляді слов'янських букв. Бувають зображення одної або кількох букв (рис. 9).

Розгляд конструктивних особливостей путивльського храму змушує шукати аналогії як серед древньоруських, так і

закордонних пам'яток. Важливо відзначити, що серед древньоруської архітектури X—XIII ст. немає жодної кам'яної споруди аналогічного конструктивного типу.

Історики архітектури вказують на близькі зв'язки між двома типами центричних споруд VI—XVII ст. н. е., а саме — спорудами круглого плану, ротондами і спорудами хрестового типу, із заокругленими кінцями рукавів, так званими тетраконхами або триконхами. Останні мають найближче відношення до питання про походження форми путивльського дворового храму XII ст.

В Галицькій і Волинській землях XII—XIII ст. зустрічаємо тип споруд не поширених в інших руських землях. Це споруди круглого плану—ротонди, іноді із заокругленими виступами — конхами¹¹.

¹⁰ В. А. Богусевич, Н. В. Холостенко, Черниговские каменные дворцы XI—XII вв., КСИА, вып. I, 1952, стор. 35.

¹¹ А. И. Некрасов (Очерки по истории древнерусского зодчества XI—XVII вв., М., 1936, стор. 177) зумів помітити в південно-західній Русі ротондальні і чотирикон-

Такого типу храми відомі в X—XII ст. у Польщі і Чехії, з якими межували Галицьке і Волинське князівства. Отже, це свідчить про тісні зв'язки в галузі матеріальної культури названих земель.

В Польщі (Гнезно і Краків) кілька кам'яних будівель типу тетраконх відомо в X—XI ст.¹² В Югославії (Далмація) в м. Нін споруда типу триконха існувала в XI ст.¹³ Триконхіяльна невелика церквівка XII ст. збереглася в Празі¹⁴.

Численні аналогії гнезньській церкві наводить Вітольд Дальбор із західноєвропейських країн¹⁵. До них, зокрема, належить і кам'яний храм у Путивлі.



Рис. 7. Пілястра північної стіни путивльського храму XII ст.

У зв'язку з археологічними розкопками 1959—1960 рр. на путивльському Городку необхідно з'ясувати історичні факти і події, які відносяться до Путивля другої половини XII ст.

На жаль, Путивль є одним із слабо вивчених древньоруських міст, хоч його дослідження може вестись на підставі цікавих письмових джерел і не менш цікавих археологічних пам'яток.

У вивченні древнього Путивля дуже велике значення має питання про путивльський князівський двір XII ст. і його пам'ятки.

Перша і єдина літописна згадка про цей двір відноситься до 1146 р.¹⁶

хіяльні споруди. Він пише: «Тільки в кінці XV ст., коли вже можна говорити про українське мистецтво, на ґрунті України виникають пам'ятки, що виходять з польсько-чеських прототипів. Сюди, насамперед, відносяться Сутковецька церква на Волині (біля 1476 р.), яка являє фортецю з прямокутного центрального приміщення з крутою похиленою покрівлею і чотирма напівбаштами, що приросли до неї з кожної сторони». Цікаво відзначити, що в XVI—XVIII ст. архітектурні форми путивльської споруди широко застосовувались в кам'яному і дерев'яному будівництві України.

¹² Witold Dolbar, *Wczesnośredniowieczny grodz w Gnieźnie*, *Świątówit*, т. XXI, Warszawa, 1955, стор. 189, рис. 10; стор. 100, рис. 12.

¹³ Там же, стор. 197, рис. 21; J. Strzygowski, *Die Altslawische Kunst*, Augsburg, 1919, стор. 101, рис. 77—78.

¹⁴ Chalupецki, *Cvet, Mend*, Praga romanska, стор. 195, 196, рис. 19, 20.

¹⁵ Witold Dolbar, вказ. праця, стор. 210, рис. 37; стор. 211, рис. 38; стор. 212, рис. 30; стор. 194; рис. 18; стор. 192, рис. 16.

¹⁶ *Летопись по Ипатьевскому списку*, СПб, 1871, стор. 236.

Під цим роком літопис розповідає про облогу Путивля військом кількох князів, які воювали проти новгород-сіверського князя Святослава Ольговича ¹⁷.

В 1146 р. Путивль був обложений військами київського великого князя Ізяслава Мстиславича, його сина Мстислава Ізяславича і чернігівських князів — Володимира Давидовича та Ізяслава Давидовича. Після тривалого захисту місто здалося при умові, що його жителі не будуть взяті в полон і пограбовані. Ізяслав, який стояв на чолі війська, що обложили Путивль, цілував хрест, тобто дав урочисту клятву не чіпати жителів Путивля. Проте путивльський двір новгород-сіверського князя Святослава Ольговича був пограбований. Переможці розділили майно, запаси і челядь цього двора на чотири частини, тобто відповідно до кількості князів, що воювали проти Путивля ¹⁸.

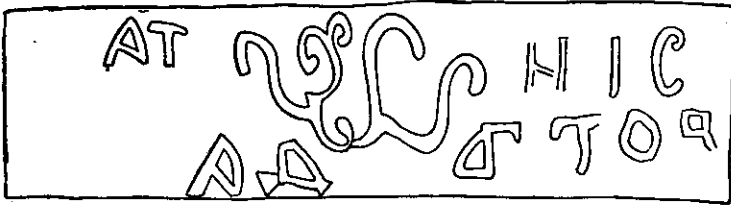


Рис. 8. Князівський знак на цеглі путивльського храму XII ст.

Зміст і послідовність подій не залишає сумніву в тому, що двір новгород-сіверського князя ¹⁹ в 1146 р. знаходився в Путивлі. Однак в історичній літературі існує помилкова думка про те, що цей багатий двір знаходився десь в околицях Путивля. Така думка була висловлена Б. Д. Грековим. Інші дослідники, як правило, погоджуються з ним. Це призвело до того, що допутивльський князівський двір не був знайдений і не підлягав археологічним розкопкам.

А втім навіть те, що розповідається в літопису про путивльський двір під 1146 р., є рідкісним описом князівського двору середини XII ст. Б. О. Рибаків вважає, що цей опис зроблений літописцем князя Святослава Ольговича. На його думку, літописець не був майстром слова, зате відзначався бухгалтерською точністю ²¹.

Дозволимо собі навести цей текст про пограбування путивльського князівського двору в 1146 р.: «Иту двор Святославль разделиша на четьре части, и скотнище и бретянице, и товар, и те бе не мочно двигнути, и в погребех было 500 берковсков меду, и вина 80 корчаг; и в церковь Святого Вознесения всю облупиша, сосуды серебряния, и индитьбе и платы служебная, а все шито золотом, и кадильницы две, и кашьи, и еуангелие, ковано, и книги и колоколы; и не оставиша ничтоже княжа, по все разделиша, и челяди 7 сот. И приде Святославу весть, оже Изяслав Мстиславич пришел и город его взял, и вся иже в нем Святославле» ²².

¹⁷ Путивль і землі по р. Сейму входили тоді до складу Новгород-Сіверського князівства.

¹⁸ Літопись по Ипатьевскому списку, стор. 236, 237; ПСРЛ, т. VII, Воскресенская летопись, стор. 36.

¹⁹ М. М. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, стор. 346; М. М. Тихомиров помилково називає Святослава Ольговича чернігівським князем. Насправді, в 1146 р. він був новгород-сіверським князем, а його багатий двір у Путивлі був пограбований його ворогами: чернігівськими князями Давидовичами (Володимиром і Ізяславом), Ізяславом Мстиславичем і його сином.

²¹ Б. А. Рыбаков, Боярин летописец XII века, История СССР, 1959, № 5, стор. 65, 66.

²² ПСРЛ, т. II, Ипатьевская летопись, СПб, 1843, стор. 27.

Літописець перелічив багатства путивльського князівського двору. Там були казноховища, кладові, погребі з 5000 пудів меду і 80 корчаг вина. Особливо відзначається начиння пограбованої церкви Вознесіння. Вказується велика кількість (700 чоловік) захопленої в полон князівської челяді. Вже одна ця згадка свідчить про великі розміри князівського двору.

На підставі літописних повідомлень можна прослідкувати дальшу долю путивльського двору.

Після описаних подій Путивль був переданий великим київським князем Ізяславом Мстиславичем у володіння чернігівських князів Давидовичів (Володимира і Ізяслава). В результаті перемог Юрія Долгорукого і його союзника Святослава Ольговича в Середньому Придніпров'ї

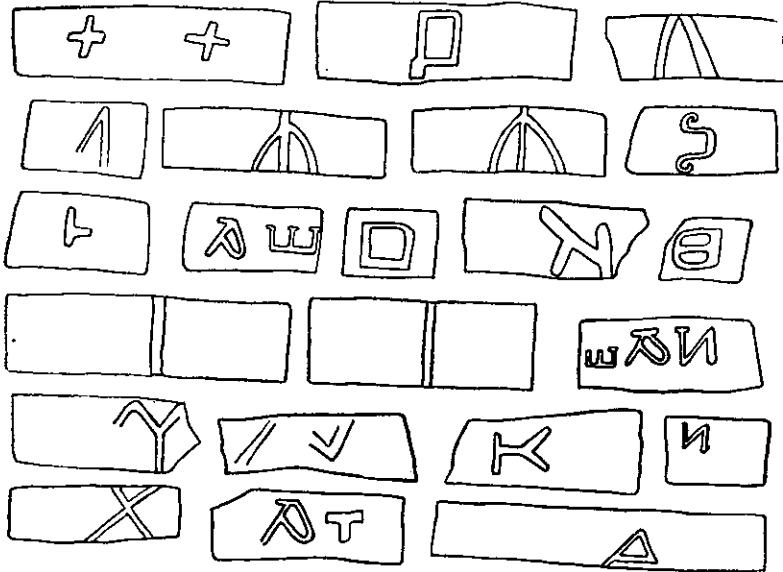


Рис. 9. Знаки на цеглі путивльського храму XII ст.

в 1149 р. чернігівський князь Володимир Давидович на вимогу Юрія Долгорукого змушений був віддати Святославу Ольговичу Курськ з Посейм'ям і Сновську тисячу²³. Звідси випливає, що головне місто Посейм'я — Путивль — в 1149 р. вернулось у володіння Святослава Ольговича.

З цього часу і аж до початку XIII ст. путивльський двір належав новгород-сіверським князям: спочатку Святославу Ольговичу, а потім його сину Ігорю Святославичу — герою «Слова о полку Игореве».

В 1178 р. після смерті брата Олега Ігор Святославич одержав батьківську вотчину — Новгород-Сіверське князівство. Можна припускати, що до цієї дати Ігор Святославич князував в Путивлі.

Характерно, що через п'ять років (з 1183 р.) в Путивлі на княжому дворі Ігоря Святославича протягом більше двох років жив вигнаний із Галича своїм батьком (Ярославом Осмомислом) Володимир Ярославич, який був шурином новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. В літописі розповідається, що князь Ігор прийняв у Путивлі Володимира Ярославича з великою пишністю і на третій рік Ігорю Святославичу вдалося помирити князя Володимира з батьком²⁴. Ці події протікали перед походом князя Ігоря в половецькі степи у 1185 р. Виступивши з

²³ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб, 1871, стор. 268.

²⁴ ИСРЛ, т. II, стор. 128.

Новгород-Сіверська, князь Ігор з своїми військами йшов на південний схід через Путивль, де до нього приєднався його син Володимир. Звідси видно, що в рік походу на половців син Ігоря Святославича проживав у Путивлі і, очевидно, на князівському дворі. «Трубы трубят в Новгороде, стоятъ стязи в Путивле»²⁵—так описує «Слово о полку Игореве» початок походу князя Ігоря на половців.

«Слово» повідомляє цікаві подробиці про Путивль, зв'язані з походом Ігоря. Будучи в Путивлі, після того як Ігор попав в полон, його дружина Єфросінія Ярославна оплакувала загибель руських військ в половецьких степах, рани і полон свого чоловіка. Нам здається, що це місце «Слова» є вказівкою на події, які відносяться до путивльського князівського двору, де плакала Ярославна: «Ярославна рано плачет Путивлю городу на забороле»²⁶. Таким чином, дуже можливо, що добре відомий сучасникам путивльський князівський двір знайшов своє відображення в «Слові о полку Игореве».

Очевидно, що через 18 років після описаних в «Слові» подій син Ігоря Володимир ще тримав за собою Путивль, куди він тікав, втративши Галич в 1203 р.²⁷

На підставі цих письмових джерел ми вважаємо, що путивльський князівський двір XII ст. повинен був знаходитись в дитинці древнього Путивля, в так званому Городку. На цьому дворі був розташований храм, що досліджується нами.

Час занепаду путивльського двора і храму на ньому слід шукати між навалю Батия на Русь і XVII ст. Найбільш імовірно, що все це сталося в XIII ст. Однак письмові джерела нічого не повідомляють про долю Путивля під час навали татар в 1237—1241 рр. Можливо, що майбутні розкопки путивльського князівського двора допоможуть з'ясувати це питання.

РЕЗЮМЕ

Во время обследования автором в октябре 1959 г. высокого холма (так называемого Городка), который доминирует над Путивлем, удалось сделать некоторые наблюдения, указывающие на наличие здесь кирпично-каменного здания домонгольского периода. Стационарными раскопками 1960 г. исследованы остатки храма домонгольского времени. Основная часть его представляет собой прямоугольник 18×20 м. Характерная особенность постройки заключается в том, что она имеет два полукруглых выступа (типа апсид) на южном и северном фасадах. Восточный фасад заканчивается тремя апсидами. В состав западного фасада входил притвор, размеры которого установить не удалось. В середине здания сохранилась основа четырех восьмигранных столбов, выложенных из лекального кирпича.

Аналогии раскопанному храму имеются в храмах X—XI вв. в Польше, Чехословакии, а также в Галицкой и Волынской землях.

Во время раскопок собрано 140 кирпичей со знаками.

На основании анализа летописных данных делается вывод о том, что на территории Городка находился детинец с княжеским двором.

²⁵ А. С. Орлов, Слово о полку Игореве, М., 1946, стор. 67.

²⁶ Там же, стор. 74.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 156.